

PROŠLOST NAS NE MOŽE IZLIJEČITI

Lea David (2020) *The Past Can't Heal Us: The Dangers of Mandating Memory in the Name of Human Rights*, Cambridge: Cambridge University Press, 244 str.

Područje kulture i politika sjećanja razvilo se u jedno od najprominentnijih polja istraživanja društvenih i humanističkih znanosti kao i djelovanja organizacija civilnog društva. Ipak, gotovo da ne postoje sociološka istraživanja koja bi proučavala u kojoj mjeri memorijalizacijske politike i projekti zapravo promiču ljudska prava. Knjiga *The Past Can't Heal Us: The Dangers of Mandating Memory in the Name of Human Rights* Lee David, sociologinje sa Sveučilišta u Dublinu, važno je osvježenje. Iako je netom objavljena (srpanj 2020.), za osvrte ne treba čekati prijevod jer je riječ o itekako značajnoj knjizi za kontekst zemalja koje su prošle ratove u procesu raspada Jugoslavije, pa tako i za Hrvatsku. Glavna teza, koju David iznosi u uvodu, hrabro se suprotstavlja uvriježenim mišljenjima – memorijalizacija u ime ljudskih prava, jednom kada biva implementirana u kontekstu država-nacija, ne vodi jačanju ljudskih prava. Dapače, suprotno očekivanjima, jača etničke podjele i animozitet te stvara nove nejednakosti.

Prvi korak kojeg David poduzima u nastojanju da objasni stvarni učinak politika sjećanja iz perspektive ljudskih prava jest definiranje ljudskih prava kao ideologije, o čemu piše u poglavlju "Human Rights As an Ideology? Obstacles and Benefits" (drugom poglavlju od njih sedam, uključujući uvodno). Autorica potanko i na više mjesta objašnjava kako nipošto ne odbacuje ljudska prava kao ideal, već da je, pored normativne vrijednosti u političkoj i društvenoj sferi, u znanstvenom smislu vrijedno i korisno operacionalizirati ljudska prava kao ideologiju. David ističe da,

iako je promoviranje ljudskih prava plemenita nakana koja nije sporna, sociologe i druge znanstvenike nerijetko ograničava u njihovom nastojanju da društvenu stvarnost "promatraju onakvom kakva ona jest umjesto kakvom bi htjeli da bude" (str. 30). Ljudska prava zato treba promatrati kao ideologiju, ali ne kao "lažnu svijest", već kao konceptualni okvir pomoću kojeg možemo operacionalizirati funkcioniranje i uspješnost ljudskih prava. Temeljem dopunjene definicije ideologije Andrewa Haywooda, David ističe da su ljudska prava ideologija zbog toga što 1) opisuju sliku postojećeg društvenog svijeta i moralne granice koje sadrži, 2) promiču sliku poželjne budućnosti te 3) objašnjavaju kako bi trebala izgledati poželjna politička promjena i kako ju postići. Model ljudskih prava kao ideologije koja funkcionira kroz sebi svojstvenu kumulativnu organizacijsku i doktrinarnu moć može nam reći proizvode li memorijalizacijske prakse koje su naslonjene na ljudska prava solidarnosti na mikrorazini, s kapacitetom da mobiliziraju njene konzumente na akcije bazirane na ljudskopravaškom idealu.

Globalni fenomen memorijalizacije u ime ljudskih prava, kojeg David zove "moralno sjećanje" (*moral remembrance*), i njegov razvitak tema je trećeg poglavlja "What Is Moral Remembrance?". Moralno sjećanje odnosi se na standardizirane načine memorijalizacije, promovirane kroz infrastrukturu globalnih politika ljudskih prava, prema kojima se očekuje da se društva bave nasljeđem masovnih kršenja ljudskih prava. Moralno sjećanje nastalo je na pretpostavci da će memorijalizacije i ko-

memoriranja masovnih kršenja ljudskih prava na način koji u prvi red stavlja žrtve dovesti do procesa svojevrsnog zalječenja kolektivnih trauma i pomoći u sprječavanju da se zločini više ne ponove. David prati razvoj globalne agende moralnog sjećanja od kraja Drugog svjetskog rata i potpisivanja Opće deklaracije o pravima čovjeka 1948. godine, uključujući različite modele suočavanja društava i država s masovnim kršenjima ljudskih prava, koji su nastali tijekom takozvanog "trećeg vala demokratizacije" na pretpostavci da tranzicija u demokratsko društvo koje poštuje ljudska prava nije moguća bez suočavanja s prošlošću. Do 1990-ih nastalo je nekoliko modela: njemački model, španjolski model (*Pacto del Olvido*), koji od 1990-ih ipak gubi popularnost, te model "istine kao pravde" (*Truth as Justice*), prominentan od 1990-ih, izrastao iz nastojanja latinskoameričkih društava da se obračunaju s nasljeđem desnih autoritarnih režima. Autorica identificira i nekoliko tekstova važnih za nastanak i razvoj agende moralnog sjećanja, posebno prema njemačkom modelu koji danas ostaje najpopularniji. Među njima su članak Theodora Adorna "What Does Coming to Terms with the Past Mean?"¹ (1957), u kojem Adorno zagovara aktivno sjećanje društava argumentirajući da je kultura zaborava prijetnja razvoju demokracije, i knjiga *The Inability to Mourn: Principles of Collective Behaviour* Margarete i Alexandera Mitscherlicha², koji su pomoću frejdovske teorije pokušali objasniti nužnost i nemogućnost Njemačke da se iza rata suoči sa svojom krivnjom. Jednu od ključnih promjena paradigme, koja je potaknuta iskustvima žrtava u Bosni i Hercegovini, David identificira u 1990-ima. Zbog nedostatka podrške od strane države i retraumatizacije u procesu suđenja na Međunarodnom ka-

znenom sudu za bivšu Jugoslaviju, nevladine udruge za zaštitu ljudskih prava pokrenule su uspješnu kampanju lobiranja kako bi se fokus prebacio sa zločina na žrtvu. S vremenom su širokim utjecajem i posredstvom akademije te nevladinih i međunarodnih organizacija koje promiču ljudska prava ta tri principa postala temelj globalne agende moralnog sjećanja: 1) suočavanje s prošlošću, 2) dužnost sjećanja i 3) pravda za žrtve. Globalna politička zajednica danas od svih država-nacija očekuje da u njima sudjeluju.

U sljedeća dva poglavlja ("The Institutionalisation of Moral Remembrance: Case Study of Palestine and Israel" i "The Institutionalisation of Moral Remembrance: Case Study of the Western Balkans") David opisuje kako izgleda usvajanje moralnog sjećanja od strane nacija(-država) u dva konteksta, izraelsko-palestinskom i na zapadnom Balkanu (u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i Srbiji). U oba konteksta političke elite na čelu etničkih skupina svojim interesima prilagođavaju globalnu memorijalizacijsku agendu za promicanje ljudskih prava, ali na različite načine. Izrael aktivno pridonosi svjetskoj institucionalizaciji sjećanja na Holokaust kao jedinstvenog židovskog iskustva koje ih stavlja na posebno mjesto žrtve u globalnom imaginariju. Svrha nije samo učvršćivanje simboličkih temelja postojanja države Izrael i opravdanje postupaka u izraelsko-palestinskom sukobu, već i legitimiziranje odnosa prema Izraelu kao moralnog mjerila u svjetskoj politici, što državi Izrael služi i kao sredstvo za postizanje specifičnih nacionalnih ciljeva. Palestinska strana, suočena sa simboličkim zidom sjećanja na Holokaust, svoje povijesno stradanje uspjela je uokviriti u globalni simbol borbe protiv kolonijalizma, identificirajući palestinski glas kao glas svih naroda pod kolonijalnom vlašću ove ili one vrste. U Srbiji, Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini prihvaćanje memorijalizacije u ime ljudskih prava pod pritiskom međunarodnih faktora,

¹ T. Adorno, „Was bedeutet: Aufarbeitung der Vergangenheit?“, usp. „Što znači: odrađivanje prošlosti?“, prev. Slobodan Šnajder (Republika 52 (1996), 7/8, str. 109–123).

² M. i A. Mitscherlich, *Die Unfähigkeit zu trauern. Grundlagen kollektiven Verhaltens*, 1967.

posebno Europske unije, služi kao zamjena za stvarne reforme. Nakon ratova 1990-ih, političke elite krenule su u reviziju memorijalizacije jugoslavenskog iskustva i Drugog svjetskog rata. Nasljeđe socijalističke Jugoslavije počinje se promatrati isključivo kroz nedemokratsku prirodu režima i kršenja ljudskih prava, dok je uloga nacionalističkih i fašističkih pokreta (ustaša i četnika) doživjela relativizaciju. Paradoksalno, globalna agenda memorijalizacije Holokausta pomogla je zadnjem procesu. Dok je stradanje Židova posredstvom pritiska Europske unije i međunarodnih političkih aktera u promociji memorijalizacije u ime ljudskih prava dobilo novo značajno mjesto u politikama sjećanja spomenutih zemalja, istovremeno je uloga domaćih kvislinških tvorevina i pokreta u Holokaustu umanjivana ili izbrisana. David ističe i primjer Hrvatske, gdje je hrvatska vlada uložila ozbiljan novac kako bi Spomen-područje Jasenovac podigla na standarde Europske unije, ali istovremeno sponzorira i šalje službene predstavnike na komemoraciju u Bleiburg, iako narativ komemoracije ubijene ustaše i domobransku vojsku prikazuje isključivo kao žrtve.

Za provjeru teze da moralno sjećanje ne potiče usvajanje vrijednosti ljudskih prava, David se u šestom poglavlju "Human Rights, Memory and Micro-Solidarity" posvećuje mikrorazini i proučava kako organizirani susreti namijenjeni suočavanju s prošlošću u oba opisana konteksta djeluju na sudionike. Naslanjajući se prvenstveno na teoriju ritualnog lanca interakcija (*interaction ritual chain theory*) Randalla Collinsa (str. 131), koja nam govori da će interakcije s jakom emocionalnom i kognitivnom energijom vjerojatno stvoriti jače i trajnije spone mikrosolidarnosti, autorica želi provjeriti koje će vrste solidarnosti (one bazirane na ideologiji ljudskih prava i ideologiji nacionalizma) nastati u međusobnim interakcijama i kolika će biti njihova snaga i trajanje. Budući da se prakse moralnog sje-

ćanja pojavljuju u različitim oblicima, te se u spomenutim kontekstima više od 25 godina pojavljuju i implementiraju od strane uistinu brojnih nevladinih udruga (uz međunarodni poticaj ili pritisak), autorica ograničava predmet svog proučavanja na projekte izravnih susreta koji duže traju, ciljano su konstruirani da izazovu jake emocije, za cilj imaju "suočavanje s prošlošću", usmjereni su na iskustva žrtava i kreću od pretpostavke da će kod sudionika izazvati transformaciju svijesti koja će se postupno prelijevati na društvo, čineći ga tolerantnijim. Kako bi razumjela razvoj mikrosolidarnosti i njen potencijal da preraste u djelovanje na temelju proživljenih iskustava, autorica proučava 1) emocionalnu energiju nastalu u susretima, 2) rituale u susretima koji potiču stvaranje emocija visokog intenziteta, te 3) osjećaj moralne obaveze koji potiče članove grupe na djelovanje. Kao konkretni materijal za analizu u izraelsko-palestinskom kontekstu, autorica koristi brojne prethodne analize i istraživanja navedenih susreta, dok u kontekstu Srbije, Bosne i Hercegovine i Hrvatske analizira izvještaje projekata te izjave i evaluacije sudionika kako bi dobila što vjerniju sliku (ne)uspjeha multietničkih memorijalizacijskih projekata "licem u lice". Na svoje pitanje internaliziraju li sudionici tih emocionalno intenzivnih susreta vrijednosti ljudskih prava kako bi one postale dio makrosolidarnosti globalne ideologije ljudskih prava, David kroz analizu daje jasan negativan odgovor.

U svim susretima, u oba konteksta, sudionici su regrutirani na temelju svoje etničke pripadnosti, što im u startu pripisuje zadane uloge predstavnika svoje skupine i zatvara prostor u kojem se osobno sjećanje formira u tim ritualnim interakcijama. Sudionici u svim slučajevima vrlo brzo internaliziraju dominantne narative vlastite etnije te, u kontekstu s mnogo emocionalno nabijenih tema koje se otvaraju, svaka od strana razvija svojevrsnu "sigurnosnu dilemu", gdje razgovor postaje

svojevrsna kompeticija za moć i prvenstvo kolektivnog narativa etnije kojem pojedinac pripada. Takva interakcija brzo rađa defanzivnost kod obiju strana i brzo prerasta u perpetuiranje stereotipa o drugoj strani i otvorenu netrpeljivost čim jedna od strana dotakne "točku bez povratka" za onu drugu. Recimo, za Izraelce je to palestinska usporedba tretmana Izraelaca prema Palestincima s tretmanom nacista prema Židovima. Pokušaj da se prošlost razmontira kako bi oba (ili sva tri) društva krenula u svjetliju budućnost, brzo se pretvara u "ritualiziranje i sakraliziranje prošlosti" (str. 158). David naglašava i da, iako se etnički identiteti osnažuju, to je maskirano snažnim emocijama i osjećajem važnosti sudjelovanja u progresivnom procesu, što ipak stvara zajedničku solidarnost. Upozorava ipak, ma koliko ona bila stvarna, da ne traje dugo, i to iz dva razloga. Prvi, jer izvan konteksta susreta ne postoji sustav koji će podupirati i pojačati nove solidarnosti. One stoga postupno nestaju, dok će etničke identifikacije grupe, zahvaljujući ideološkom aparatu država, ostati ojačane. Drugi razlog su pogrešni temelji same agende moralnog sjećanja u sva tri temeljna stupa.

Agenda *suočavanja s prošlošću* bazirana na psihologizaciji kolektivne traume, to jest nekritičkog preslikavanja suočavanja s prošlošću pojedinca na cijelo društvo, prema David zapravo sužava okvir odnosa prema prošlosti i briše kulturno-specifične načine pomoću kojih žrtve i društva procesuiraju kolektivne traume. Agenda *fokusa na žrtve* višestruko je problematična. Promatranje svih slučajeva masovnih kršenja ljudskih prava kroz matricu žrtve-počinitelji-promatrači, uz činjenicu da se na stvarnim primjerima operacionaliziraju gotovo isključivo kroz etničke kategorije, ostavlja širom otvorena vrata da se nominalno plemenit cilj promoviranja ljudskih prava postupno pretvara u sredstvo pomoću kojeg nacije-države svoje žrtve gene-

raliziraju na cijelu naciju, a počinitelje na cijele druge nacije. Kompleksnosti između žrtve i počinitelja, činjenica da nisu ni sve žrtve ni svi počinitelji isti, te da neke žrtve mogu biti počinitelji i obratno, također je zanemarena. Problematičnost takvih poimanja i selektivnog implementiranja moralnog sjećanja od strane nacija-država, vidljiva je i na primjeru Bleiburga, koji je spomenut u prethodnom poglavlju. No, možda najvažnije, agenda *fokusa na žrtve* stvara hijerarhiju i ekonomiju žrtava, gdje su žrtve prisiljene zatomiti kompleksnost svojih iskustava kako bi ostale u okviru "idealtipske žrtve" (str. 201), jer drugačije nemaju pristup resursima (ekonomskim, psihosocijalnim i drugima) uz pomoć kojih se nose sa svojom traumom, dok se one koji se ne uklapaju u taj okvir tretira kao rivale, pa čak i kao "izdajnike" (str. 169). Agenda *dužnosti sjećanja* koje bi trebalo održati mir, jednostavno nema empirijskog utemeljenja. Dapače, autorica tvrdi da je djelovanje dužnosti sjećanja gotovo nemoguće provjeriti – teško je postaviti mjernu jedinicu, to jest koliko vremena bez konflikta mora proći da bi znali da djeluje, te ga je nemoguće izolirati među ostalim uzrocima očuvanja mira. Poseban problem je i činjenica da se forma sjećanja nameće izvana, primjerice putem rezolucija, što s jedne strane briše i ostavlja postrani žrtve koje nisu dio tih dokumenata, ali stvara i percepciju "novog kolonijalizma" (str. 184).

David u posljednjem poglavlju knjige, "Mandating Memory, Mandating Conflicts", zaključuje da se memorijalizacija na temelju ljudskih prava, neovisno sprovodi li ju država ili nedržavni akteri, ne može mjeriti s nacionalnom memorijalizacijom koju propagira država, jer empirijski ne pobuđuje dovoljno jake i izdržljive emocije te poveznice solidarnosti na temelju ideologije ljudskih prava. S druge strane, osnažuje etničke animozitete, pojačane novim revizionizmima i državnom politikom memorijalizacije. Države-nacije

prihvaćaju načela moralnog sjećanja, no samo onoliko koliko im treba, uglavnom za dvije svrhe – odašiljanje signala globalnim (u slučaju Hrvatske, Srbije i Bosne i Hercegovine – europskim) institucijama da su prihvatile moralno sjećanje kao jedan od imperativa globalne vladajuće ideologije ljudskih prava, te osnaživanje nacionalnog narativa prikazivanjem vlastite nacije kao žrtve. S druge strane, stvarne žrtve bivaju zaključane u statusu žrtve definiranom izvana, iz kojeg teško izlaze. Uz impotenciju moralnog sjećanja, David tvrdi da njezina studija otkriva i korjeniti problem ideologije ljudskih prava. Jednostavno rečeno, ideologija ljudskih prava se općenito ne može natjecati s ideologijama i identitetima kolektiviteta, koje se uvijek, barem dijelom, definiraju isključivanjem Drugih. Njena doktrinarna i ideološka moć jednostavno je preslaba, te se njen sadržaj, često nametnut izvana, u lokalnim kontekstima brzo pretvara u sredstvo osnaživanja postojećih identiteta, podjela i animoziteta.

Autoričin pitak i metodičan stil pisanja, s jasnom kronologijom i logikom argumentacije, uvelike olakšava razumijevanje kompleksnosti provokativne i hrabre teze koju iznosi. Teorijski sustavna i koherentna, te bazirana na obilnom empirijskom materijalu, knjiga *The Past Can't Heal Us* ostavlja tek mali prostor za otpor pesimizmu njenih glavnih teza i alternativnim zaključcima. David ipak

napominje da još uvijek nema istraživanja o tome kako konzumenti pomoću organizacija za zaštitu ljudskih prava (na primjer, izbjeglice, žrtve nasilja) internaliziraju ljudska prava, te zašto se i kada (ne)solidariziraju s drugim žrtvama. Dodajemo i kako bi vrijedilo istražiti akcije sudionika projekata moralnog sjećanja "lice u lice" koji se ponovno nađu u ratnom kontekstu s tim iskustvom, posebno u vojnoj sferi (što se vjerojatno događa na primjer u izraelskom kontekstu). Njihovo eventualno djelovanje prema zaštiti ljudskih prava za vrijeme konflikta moglo bi direktno naslutiti određenu uspješnost moralnog sjećanja te koegzistencije ideologije ljudskih prava s ideologijom nacionalizma.

Uvidi koje David iznosi neće nikoga ostaviti ravnodušnim, a važni su ne samo za sociologe, nego i za povjesničare, etnologe, politologe i sve one koji proučavaju ljudska prava i kulturu/politike sjećanja. Naravno, knjiga će posebno zanimati zajednice aktivista za ljudska prava, budući da iz temelja izaziva logiku na kojoj se temelji njihov rad. Istraživanje Lee David pokazuje, u najboljoj sociološkoj tradiciji, da se zdravorazumske pretpostavke o društvu i našem djelovanju u njemu ne smiju uzimati zdravo za gotovo, posebno kada pretpostavljamo najbolje, a događa se upravo suprotno.

Ivan Roško